

Ad perpetuam rei memoriam

ELTE Eötvös József Collegium

Budapest, 2013

Tartalomjegyzék

Köszöntő.....	7
Lectori salutem!	9
Tartalomjegyzék.....	11
TORONYI ALEXANDRA	
A fonás és a szövés régészeti emlékei.....	13
MIHÁLYKÓ ÁGNES	
Miről mesél egy papiruszlevél? P. Laur. PL III/633 mint a koraikereszténység forrása	43
LOCSMÁNDI DÁNIEL	
Az álmok szerepe a Canaparius-féle Szent Adalbert-életrajzban.....	55
SZEGVÁRI ZOLTÁN	
Anna Komnéné és a Nyugat.....	69
TERNOVÁ CZ BÁLINT	
A szenternyei székeskáptalan okmánytára 1276–1353.....	77
DUDLÁK TAMÁS:	
Érdek és érdeklődés – Az utazás és földrajzírás gyakorlati haszna Magyarország XV–XVI. századi ismertetéseiben	101
KOVÁCSIK ANTAL	
Közeleti és oktatáspolitikai kérdésekegy dualizmuskori tanügyi lap, az Állami Népoktatás hasábjain.....	137

Die Aktensammlung des Kapitels von Szenternye bis 1353

Einige Urkunden des Kapitels von Szenternye – das die Residenz des 1229 gegründeten Bistums Syrmien war – wurden schon in verschiedenen Urkunden- und Aktensammlungen herausgegeben, und man kann die Regesten von mehreren Szenternyer Diplomen auch in den Urkundensammlungen der Anjou-Zeit lesen, dennoch wurde ein vollständiges, kronologisches, möglichst alle Urkunden enthaltendes Werk – als bei dem Fall der meisten südungarischen glaubwürdigen Orte – noch nicht geschrieben. In der vorliegenden Arbeit sammelte ich die von dem Kapitel von Szenternye ausgegebenen Urkunden von der ersten erhaltenen, 1276 herausgegebenen Urkunde bis zum Vollzug der Reform von Ludwig I. über die glaubwürdigen Orte (1353), das auch von den Archivwissenschaftlern für eine wichtige Periodengrenze gehalten wird.

Dudlák Tamás

Érdek és érdeklődés

*Az utazás és földrajzírás gyakorlati haszna
Magyarország XV–XVI. századi ismertetéseiben*

A középkor vége és az újkor hajnala, vagyis a XV–XVI. század időszaka soha nem látott gyorsasággal alakította át az egész világ társadalmi-gazdasági rendjét, politikai erőviszonyait. A változások motorjává Európa vált, mely számos megrázkódtatáson túljutva sikerrel szerezte meg az újonnan kialakuló világ-gazdaságban a vezető szerepet.

A korszak elején meginduló földrajzi felfedezések a kereskedelmi érdekek szolgálatában a XVI. századra olyan jelentős eredményeket értek el, melyek döntő fontosságúnak bizonyultak a gazdasági-társadalmi átrendeződés meggyorsításában. A már korábban megindult lassú fejlődés tendenciái nagyobb lendületet vettek, s ekkorra már döntően éreztették hatásukat.

Am a XV–XVI. század még mindig – ezen beható változások ellenére is – csak átmeneti kornak tekinthető abból a szempontból, hogy az új polgári értékszemlélet (a humanizmus) és a régi, hagyományos elvek (a kereszténység erőteljes befolyása a gondolkodásra) egymás mellett éltek. Ugyanez a kettősség figyelhető meg társadalmi szinten is: a hagyományos földbirtokos arisztokrácia (nemesség) és a kereskedelmi és ipari tőkét leginkább képviselő polgárság egyaránt növelni kívánta a részét az állam irányításában. Az ebből fakadó belső konfliktusok (trónharcok, vallásháborúk, társadalmi küzdelmek) mellett Európának igen jelentős külső nyomással kellett szembenéznie, mely a XV. századtól egyre erőteljesebben az Oszmán Birodalom képében jelentkezett. Az új keleti nagyhatalommal való szembenállás döntő hatással volt Európa „kettőszakadására”, mivel fokozta a közép- és kelet-európai régió társadalmi-gazdasági lemaradását Nyugat-Európához képest. E harcokban közvetlenül érintett országok között Magyarország az első helyen szerepelt, így nem csoda, hogy az nyugati szomszédai körében fokozott érdeklődésre tarthatott számot.

A tárgyalt időszakban Magyarországon is gyökeres változások történtek, melyeket a külső szemlélők sem hagyhattak figyelmen kívül. Az ország

a XIV. századból örökölt stabil pozícióját kisebb visszaesésekkel még meg tudta tartani, s a század második felében még egy igen jelentős kulturális felvirágzásnak is tanúi lehetünk. I. Mátyás (1458–1490) humanista szellemű udvarába özönlöttek a külföldi tudósok és művészek, akik nemcsak számot adtak az ország állapotáról, hanem az általuk kialakított kedvező képet a nyugati szomszédaink felé is közvetítették. Ám a fokozódó török nyomás és a belső társadalmi feszültségek súlya alatt a középkori magyar állam a XVI. század elején összeroppant, s függetlensége a kor két meghatározó nagyhatalmának (a Habsburgoknak és az oszmánoknak) esett áldozatul. Az 1526-os mohácsi vereség után az ország 160 évre hadszínterré vált, ami a földrajzi környezet és a lakosság nagymértékű pusztulásához vezetett; ez a tény meghatározta az országba érkező kevés külföldi földrajzíró érdeklődését.

A XV–XVI. század időszakából több, de időszakonként eltérő számú és minőségű tudósítással rendelkezünk Magyarország földrajzi-környezeti állapotával kapcsolatban. Egy dolgot azonban az összes tudósítás tekintetében leszögezhetünk: ezeket a leírásokat – származzanak azok külföldi vagy belföldi szerzők tollából – mindig valamilyen (egyéni vagy közösségi) érdek hívta életre. Ezen sajátos összefüggések, érdekhálózatok, motivációs tényezők felkutatása nagyon izgalmas feladat, s éppen erre vállalkozik ez a dolgozat.

Az elkövetkezőkben tehát igyekszem bizonyítani, hogy a polgárosodás előretörésével és a kereskedelmi tér kiszélesedésével állami és egyéni szinten is egyre erősebb érdekként jelent meg, hogy az emberek a környező népekről, országokról, azok fejlettségi állapotáról helyes képet alkossanak. Érzékeltetni próbálom az útleírások és általában a földrajzi környezetünkről megszerzett ismeretek bővítésének társadalmi-gazdasági hasznosságát és hatását az egyetemes emberi fejlődés történetében. Bár Magyarország ebben a rendszerben csak a nagy egész egy apró szelete, ám rajta keresztül kiváló lehetőség nyílik a földrajzi leírások gyakorlatban való alkalmazásának vizsgálatára. Így megismerhetjük azokat a tényezőket, melyek a hazánkban utazó és az országot leíró külföldiek sajátos látásmódját és véleményét magyarázzák.

A földrajzírást életre hívó tényezők

A földrajztudományt és az ahhoz kapcsolódó útleírásokat a középkori Európában a kereskedelmi kapcsolatok megélénkülése és a zarándoklatok megindulása virágoztatta fel. Mindennek előfeltétele a polgári megerősödés volt, vagy ahogyan Mendöl Tibor fogalmaz: „A földrajz XIII. században

kezdődő reneszánszának végső magyarázatát az európai társadalmak saját belső fejlődésében találjuk.”¹ A technikai fejlődésnek és a kereskedelem fellendülésének köszönhető táguló földrajzi világkép következtében egyre inkább teret nyert az a nézet, hogy az ismeretek révén az ember „birtokba veheti” környezetét, kihasználhatja annak erőforrásait. Mert bizony „a kereskedelem számára idegen országok viszonyainak ismerete értékes ismeret. Aki utazásain ilyen ismereteket gyűjt, vagy aki az utazást megkönnyítő tudományt művel, az érdeklődésre tarthat számot, működésével társadalmi szükségletet elégít ki.”² A szükséges tudományok között a csillagászatot, a térképészetet és természetesen az adott terület viszonyait felvázoló ún. leíró földrajzot említhetjük. Ezek fejlődése indult meg a középkor végén úgy, hogy annak már a XVI. században kézzel fogható eredményei lettek.

Fontos viszont megállapítani, hogy a földrajzírás a kezdeti időktől fogva a történetírás keretei között létezett. Önállósodásának és a mai értelemben vett földrajz kialakulásának még a XV–XVI. században is – amikor a téma nagyobb hangsúlyt kap – csak jelei mutatkoznak. „A középkori történetírásban a földrajz mellékkörülményként kerül alkalmazásra [...] alap-formája az oklevél határhajtása.”³ – írja Kulcsár Péter. A XVI. századra, vagyis a humanizmus elterjedésének csúcán viszont már jócskán háttérbe szorultak az ilyen oklevelek és a középkori krónikáírás szellemében fogant művek. Ezek száraz közlései sokszor annyira hiányosak, hogy csak az események egyszerű felsorolására szorítkoznak amúgy is csekély földrajzi utalással, viszont annál több legendával. Az említett évszázadban viszont már a humanista szellemben megfogalmazott leírások kerülnek túlsúlyba, melyeket kiterjedt érdeklődés és bizonyos fokú tudományos igény jellemez, mindezek ellenére a szerzők sok témához még mindig kritikátlanul közelítenek.

A humanista történetírók – a korábbiakkal ellentétben – előszeretettel támaszkodnak földrajzi adatokra. Úgy vélik, hogy az utazások és az annak kapcsán születő országleírások elengedhetetlenek egy adott terület történeti témájú ismertetésénél is. Igazán értékes történelmi leírások ugyanis csak megfelelő országismerettel rendelkező szerzők tollából szülehetnek. Mellesleg a földrajzleírásokat a külföldi országok esetében lényegében ugyanazok a tényezők motiválták, mint a történetírói munkákat, így azok természetes módon kötődtek egymáshoz.

¹ MENDÖL – PROBÁLD 1999. 88.

² MENDÖL – PROBÁLD 1999. 88–89.

³ KULCSÁR 1969. 301.

Az a tény ugyanis, hogy egy izgalmas és viszonylag széles olvasóközönségre számító, humanista szellemben íródott történeti művet földrajzi adatok, áttekintések nélkül meg sem lehetett írni, az ilyen típusú adatok iránt a történetírókban is fölkeltette az érdeklődést. Mert

„a kozmografikus bevezetők, áttekintések nemcsak a terület földrajzi viszonyait és múltjának történetét ismertetik, hanem a rajta élt és élő népek szokásait, gazdasági életét, ruházatát, élelmezési módját, az utakat, folyókat, terményeket, ásványi kincseket, de ismertetik a feltárt ókori emlékeket, a hajdani eseményeket is, sorban leírják az egyes városok jeles tetteit, híres szülötteit, gazdagságának forrását, az onnan induló utakat, a nevezetes épületeket, látványosságokat.”⁴

Ezek pedig elképzelhetővé és érdekessé teszik azt a teret, melyben az adott történelmi szituáció bemutatásra kerül. Életet lehelnek a pusztá térbe, s részletekkel színesítik azt. „Valahányszor más területre vezet át a cselekmény, először mindig meg kell ismerkednünk ezekkel az alapvető tudnivalókkal, hogy – mint az író mondja – jobban megértsük az eseményeket.”⁵ A kortársak tehát – a mai történetész felfogásával megegyezően – a történeti ismertetések előtt kötelezőnek tartottak egy, a helyszínről való földrajzi ismertetést előrebocsátani.

Nem véletlen tehát, hogy hazánkról való első rendszeres földrajzi áttekintések humanista történetírók műveinek függelékeként láttak napvilágot. Ezek közé sorolható például a Mátyás udvarában élő itáliai humanista, Pietro Ranzano (1428–1492) *Epitome* című, Magyarország történetét tárgyaló munkája is.

Hogy egy történetírónak mennyire szüksége van a földrajzra, azt jól példázza egy magyar történetíró, Brodarics István (1480 k.–1539) módszere. Témájának – a mohácsi csata bemutatásának – előzményeként az ország egészéről kíván képet adni, s ezt követően – földrajzi nézőpontból – fokozatosan közelít a csata helyszínére.⁶ Általában a többi történetírói munka is a környezet ismertetésével indul, mielőtt egy csata vagy egy várostrom tudósításra kerül (például egy másik XVI. századi magyar történetíró, Forgách Ferenc esetében).

Az országismertetések megszaporodásában fontos szerephez jutott az a tény is, hogy a XIV. század végétől a már említett társadalmi-gazdasági átalakulás a diplomácia, a nemzetközi kapcsolatok addig soha nem látott fellendüléséhez vezetett. Az uralkodóházak megélénkülő – nemzetközi – politikai tevékenysége (Habsburg–Valois-párharc) és a nagy közös ellenségek elleni küzdelem mind

⁴ KULCSÁR 1977. 1170.

⁵ KULCSÁR 1977. 1171.

⁶ BRODARICS

fokozottabb együttműködésre készítette az európai államalakulatokat, mely döntő szerephez jutott, amikor Európa konfliktusainak kimenetelét egyre inkább a „diplomáciai játszmák” sikerei határozták meg. A bonyolult politikai érdekek és törekvések hálózata közepette az európai államok egyre inkább igyekeztek mind lehetséges szövetségeseik, mind pedig ellenfeleik irányában tudakozódni. Az ismeretszerzés egyrészt az adott kormányzat politikai irányvonalának, érdeklődésének a felderítése volt, másrészt pedig az ország gazdasági-társadalmi bázisának, katonai potenciáljának megismerésére irányult. Az útleírások és a térképészet kéz a kézben járva szolgálta a különféle érdekek által motivált földrajzi ismeretszerzés kielégítését. Az ilyen feladatokat ekkortól kezdve már képzett titkárokra, állandó követekre bízta, akiknek a tevékenységével a diplomácia külön tudománnyá alakult. Ezentúl szakértőkre volt szükség ahhoz, hogy egy állam „a diplomáciai tárgyalások bonyolult játszmájában, az intrikák és üres fogadkozások [...] megbízhatatlan világában”⁷ el tudjon igazodni.

Magyarország bekapcsolódását a nemzetközi diplomácia rendszerébe megkönnyítette, hogy az ország más európai államokkal szabályozott nemzetközi összeköttetésekkel rendelkezett. Ebben Luxemburgi Zsigmond magyar király (1387–1437) és később német-római császár (1433-tól) elévülhetetlen érdemeket szerzett, mivel terveinek európai távlatú, szerteágazó mivolta, széleskörű diplomáciai előkészítése és a török előrenyomulás következtében Magyarországra helyeződött hangsúly egyaránt elősegítette az ország európai politikai életbe való integrálódását. Tevékenységét több utóda is sikerrel folytatta. A rendelkezésünkre álló diplomáciai források száma Mátyás idejére megsokszorozódik.⁸

Ezen tanulmány időkeretei tehát éppen a nemzetközi diplomácia kialakulásának korát ölelik fel, így különösen érdekes lehet annak vizsgálata, hogy mely érdekek játszottak közre a korabeli utazók esetében, illetve milyen tényezők motiválták azokat az országokat, melyek igyekeztek követeik és megbízottaik révén minél több információt összegyűjteni egyre távolabbi területekről.

A földrajzírás műfajai

A tárgyalt időszakból nemcsak a már említett történetírói munkákhoz köthetők földrajzi utalások, hanem igen jelentékeny utazási irodalommal is rendelkezünk. Érdemes tehát sorra venni a magyarországi földrajzi jellegű beszámolókat

⁷ JÁSZAY 1990. 164.

⁸ CSUKOVITS 2009. 8.

minden egyes fajtáját, ugyanis azok létrejöttében más-más érdekek játszottak szerepet, a művek más-más célokkal láttak napvilágot.

A földrajzi jellegű írások tekintetében különbséget tehetünk a szerző személye, foglalkozása, társadalmi státusa és nemzetiségi hovatartozása alapján – ezek mind meghatározóak lehetnek a leírt területhez való viszony tekintetében. Az utazás a földrajzirás leginkább hiteles módja, úgymond helyszíni megfigyelés. Egy hazai vagy egy szomszédos országból érkező utazó viszont nem tud témájához érdelemmentesen közelíteni, hiszen abban ő maga is „érített”, ellentétben egy távolabbi ország utazójával, aki inkább képes megütni objektívebb hangot. Nem mellékes az sem, hogy a szerző milyen céllal és milyen státusban vágott neki az utazásnak, ugyanis élesen elválík egymástól a polgári-kereskedői és a nemesi útleírások szemlélete.⁹ A kor írói közt ugyanis az olaszok voltak az élvonalban, ahol a polgárosodás és így a polgári érdekek már igen erőteljesen képviseltették magukat.

A külföldi szerzők előnye, hogy önkéntelenül is összehasonlítják a látottakat saját, hazai viszonyaikkal, s ennek az összehasonlításnak az eredményeképp mondják ki ítéletüket. Az ilyen utazónak az tűnik fel elsősorban, amit otthon nem láthat. Így a földrajzi témájú ismertetésekből nemcsak az olvasható ki, hogy milyen adottságokkal rendelkezik a leírt terület, hanem a szerző személyes nézőpontjából adódóan – melytől egyetlen ismertetés sem rugaszkodhat el – az is, hogy mely dolgok kapnak megkülönböztetett figyelmet. Ezekből megtudhatjuk, hogy mik azok a jellemzők, amelyek egyedülállónak számítanak, vagyis ritkán fordulnak elő a szerző hazájában. Ugyanakkor az elhallgatott jelenségek is információt hordozhatnak, mivel az utazó származási helye és a meglátogatott terület azonos viszonyaira engednek következtetni.¹⁰ A hallgatásnak persze más oka is lehet, melyet szintén érdemes megvizsgálni.¹¹

Az országleírások a leírt terület nagyságát és kiterjedését illetően is elkülöníthetők. Az első kategóriát leginkább a lineáris földrajzirás névvel illethetnénk, mely során az utazó egy meghatározott útvonalat végigjárva, egyszeri látogatása alkalmából készítette el beszámolóját (többnyire az idegen földön tapasztalt élményeit megörökítő jegyzetei segítségével). Ezek leginkább az útba eső környéket vázolják, s nem említik a távoli vidékeket. Az országleírások második fajtáját az ún. kozmográfiai művek adják, melyek általános, egész országra kiterjedő, hatalmas adatmennyiséget felvonultató művek. Jellemző rájuk a viszonylagos teljességigény, létrehozásuk pedig egyértelműen politikai

⁹ Kovács 1988. 153.

¹⁰ Nagy 2009. 86. ld. részletesen a későbbiekben.

¹¹ Ld. a későbbiekben az Oláh Miklósról szóló ismertetést.

indíttatású volt. Kevésbé számítanak minden tekintetben megbízhatónak, mert sok térségről csak hallomásból, nem pedig megtapasztalt élmények alapján írnak.

Többféle lehet a tudósítók által alkalmazott műfaj is. A latinul írott verses útirajz, a *panegyricus* (várost dicsőítő ének) kezdeti műfaja mellett a leíró földrajz két alcsoportját tudományosabb alapokon az útleírások és a már említett kozmográfiaiak képviselik. Ez utóbbiak a korabeli földrajzi ismeretek korszerű tárházának számítottak. Az adatok közlése során egy fontos irányelvet tartottak szem előtt: a hasznosságot. Azonban „ezekben a művekben túlteng a történeti anyag, amit mindössze az tesz némiképp földrajzivá, hogy területi keretbe szorítva jelenik meg, és bizonyos néprajzi elemek is színezik ezt”¹²

A XVI. század elejétől az útijelentések, az útirajzok szerzői azzal a céllal fogtak műveik megírásába, hogy ismereteiket lehetőleg minél szélesebb olvasóközönségnek adják át. Ezek a művek lassanként tömegolvasmányokká váltak. Különböző nyelvű terjedelmes útleírás-gyűjtemények is megjelentek.

Egészen más célból készültek a követjelentések vagy diplomata-útinaplók, ez esetben ugyanis a megszerzett információkat csupán az arra illetékes szűk körben ismerhették meg. A követeknek például megfigyeléseikről, tapasztalataikról hivatalból is számot kellett adniuk, előfordult azonban, hogy az idegen világ a politikai jelentéseken túlmenően is felkeltette érdeklődésüket, így számos olyan megfigyelést jegyeztek fel, amelyek azért különösen értékesek, mert az akkor élő emberek saját korukról alkotott véleményét tükrözik.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy mint forrás, az útleírás összes műfaja különösen értékes. A régi útleírások – amellet, hogy elsősorban földrajzi és etnográfiai források –

„[a] családi-, egyházi- és közéletre vonatkozólag számos oly adatot találunk bennök, melyek semmiféle krónikában vagy más, ehhez hasonló művekben föl nem lelhetők. A különféle népviseletekre, lakodalmi és temetkezési szokásokra, iparra, kereskedelemre, bányászatra, mezőgazdaságra, stb.-re nézve pedig valóban kiapadhatatlan kincsesbányának nevezhetők.”¹³

Utazók, útleírások Magyarországról

„A középkorban a Szentföldre zarándokló utasok és a keresztes hadak vonultak át Magyarországon. Az újkorban a török császárokhoz menesztett követségek

¹² MENDŐL 1999. 141.

¹³ SZAMOTA 1891. 3.

tették meg ugyanezen utat.”¹⁴ Magyarország tehát az egész középkor folyamán a Kelet és a Nyugat közti érintkezés fontos állomása, illetve közvetítője volt.

Az útleírások által érintett területeket vizsgálva elmondhatjuk, hogy „[a] külföld általános érdeklődésének középpontjába Mátyás királyunk korában került Magyarország, mely ekkor a reneszánsz és a humanizmus legnagyobb tűzhelyévé vált az Alpokon túli Európában.”¹⁵ A XV–XVI. században jócskán akadtak mindenféle emberek, akik Magyarországra látogattak: katonák, kereskedők, diplomaták, hittérítők, kémek és kalandorok baráti vagy éppen ellenséges szándékkal. Ezek egy része átutazóban volt, másik részüknél pedig konkrét úticélként szerepelt Magyarország.

A mohácsi vereség után „hazánk, a török foglalás következtében, a nyugati érdeklődők szemében érdekes országból átminősült egzotikus kalandok színterévé.” – írja Szakály Ferenc.¹⁶ Bár ekkoriban az ország már kevésbé vonzotta a kíváncsiskodók tömegét, a Magyarország területén folyó háborúskodást másfél évszázadon keresztül Európa-szerte viszonylag élénk érdeklődés kísérte. Az ország részekre szakadásával másfajta beszámolók is előtérbe kerültek: a Habsburg–török diplomáciai érintkezések gyakori alkalmai lehetőséget teremtetek egy-egy érdeklődő követségi tag számára, hogy rögzítse benyomásait, s jegyzeteket készítsen az országban fellelhető állapotokról.

„A Buda–belgrádi út (és folytatásának) leírása, mondhatni, német műfajjá lett. A Dávid Ungnad von Sonneck vezetette követség (1572–1578) útját legalább három résztvevő (Franz Ömich, Johann von Schlenitz és Stephan Gerlach evangélikus lelkész) örököltette meg, közülük kettő nyomtatásban is napvilágot látott a maga korában.”¹⁷

Ezen útleírások szerepe igen jelentős, minthogy Nyugat-Európa ezekből merítve alkotott rólunk képet, s ilyen külföldi művek tartották fenn Magyarországnak mint egységes országnak az emlékeztetét a három részre szakadás után is.

Az ismertetések eloszlása a történelmi Magyarország területének egészét nézve korántsem mondható egyenletesnek.

„Az érdeklődés, sajnos, kizárólag a Duna mentére, annak is dunántúli oldalára koncentrált. Érthetőképp, hiszen az utazók általában vízi vagy a mellette futó Buda–belgrádi hadiúton haladtak dél felé és vissza [...] még szembetűnőbb, hogy a töröktől ment maradt területeknek: Erdélynek,

¹⁴ SZAMOTA 1891. 7.

¹⁵ HARASZTI 1963. 22.

¹⁶ SZAKÁLY 1998. 218.

¹⁷ SZAKÁLY 1998. 221.

a Felvidéknek és a Nyugat-Dunántúlnak alig akadt leírója. A dolog pikantériája, hogy mindhárom területen jelentős számban éltek németek [...] Még nehezebb megmagyarázni a legvédettebb országrész, a végvárak sűrű hálójával védett Felvidék geográfiai ismertetésének visszamaradottságát [...] Meglehet persze, hogy csak a kutatás hiányosságaiából eredő tudatlanság áldozatait vagyunk” – írja Szakály Ferenc.¹⁸

Az útleírások általános motiváló tényezői – az utazás elméleti irodalom

Utazási elméletek nagyobb számban a XVI. század közepétől jelentek meg Európában, ami törvényszerű következménye volt az útleírás műfajai nagymértékű elterjedésének. Ez a műfaj témánk vizsgálata szempontjából különösen fontos, hiszen a szerzők az utazások aktív résztvevőinek célkitűzéseit veszik sorra. Ezek a korabeli gondolkodást tükröző értekezések tehát kiváló bizonyításai annak az állításnak, hogy a földrajzi ismereteket magába foglaló útleírás, útirajz, valamint maga az utazás mint tevékenység nemcsak a politikai érdek, hanem az egyén, az ember szolgálatában is állt. A viszonylag kiterjedt méretű utazáselméleti írásokat a szerzők többnyire útleírásaikhoz csatolták, s azokat a korabeli utazók tevékenységük szükségességét alátámasztandó – gyakorlatilag mintegy önigazolásaként – használták fel.

Az utazási elmélet és módszertan európai jelentőségű szerzői közt meg kell említenünk Justus Lipsiust (1547–1606), a nagy németalföldi tudóst, aki az európai későreneszánsz legnépszerűbb utazási elméletét hagyományozta ránk. Az *Intő levél az itáliai utazások szükségességéről* (1587) tanításait jól ismerték és követték a régi magyar útleíró utazók is. Lipsius mindenekelőtt a hasznosság és gyönyörködtetés kettőjét emeli ki, mint az utazások mozgatórugóit.

Forgách Mihály (1569–1603) 1587-ből való értekezése az utazáselmélet fontos magyar forrásának számít. *Beszéd az utazásról és dicsőségéről* című műve eredetileg a Wittenbergi Magyar Társaság ülésén hangzott el, és azt tükrözi, hogy a korabeli előkelők miként látták az utazás gyakorlati hasznát. „Elsősorban Forgách 16. századi peregrinációelmélete jelentett színvonalas együttmozgást Európával,”¹⁹ ezért azt érdemes közelebbről is szemügyre venni.

A szerző számos indokot hoz fel az utazás mint életforma létjogosultságára. Egyrészt az ember természetéből vezeti le a távoli területek meglátogatására irányuló vágyat: „A virtus ugyanis csak tágas téren képes kibontakozni.”²⁰

¹⁸ SZAKÁLY 1998. 222–223.

¹⁹ KOVÁCS 1990. 993.

²⁰ KOVÁCS 1990. 22.

Másrészt a szerző nagyszámú vallási és történelmi előzményhez nyúl. Ugyanis léteztek már az ókorban is olyan emberek, akik életében kiemelkedő szerephez jutott az utazás. Ezek között akadnak bibliai alakok (Ádám, Noé, Ábrahám), valamint számos antik történelmi személyiség (például Nagy Sándor, Pompeius vagy Caesar), akik dicső tetteiket távoli területek megismerésével hajtották végre. Természetesen nem maradhat ki a felsorolásból a humanizmusban abszolút mintának tekintett Odüsszeusz, az „utazók fejedelme” sem:

„Kíváncsi vagy, mivel szerzett dicsőséget és hírnevet magának Odüsszeusz? Elment a világ végére, felkeresett sokféle emberfajtát, sokféle várost, s ezzel szolgált rá, hogy kerek e világon verseljenek róla. Ha tehát dicső hírnevet akarsz nyerni, keresd fel Odüsszeusz példájára a távoli országot!”²¹

Forgách szerint léteznek személyes indokok is, melyek távoli világok megismerésére hajtják az embert. Nincs olyan, akiben ne rejtőzne ott a vágy, a kíváncsiság, a pusztá érdeklődés, mely a világot működtető mechanizmus, vagyis Isten megértésére sarkallja. A megismerés részeként az ember kapcsolatokat épít ki, melyekkel saját maga – és ezzel együtt a közösség – gyarapítását szolgálhatja.

„Nincs dolog [...] ami a becsületet jobban felruhazza [...] mint a jó és tudós férfiakkal való érintkezés! Az állandó hallás és látás ugyanis lassanként leszáll a szívbe, és a tanítás erejét magáévá teszi.” „Az utazás az, ami minket efféle férfiaknak a barátságába és jóindulatába vezet.”²²

A kialakított kapcsolatok azonban nemcsak az ember tudományos és kulturális érdeklődésének kielégülését segítik elő. A „magasztos” célok mellett az utazók számára a kitűnően kiépített kapcsolatrendszer alapvető feltétele volt a sikeres kereskedelmi tevékenységnek is.

A szerző felfogásából kiviláglik, hogy az utazást és az azzal összefüggő kereskedelmet az emberi fejlődés mozgatórugójaként kezeli. Az ember ugyanis – mint mondja – „a saját javaival nem élhet oly elégedetten, mint a máséival, hiányzik neki, ami az élethez és a jó élethez szükséges. Ezért ha valamit a szellemi vagy gyakorlati szükségletekből kézzel nem tud elérni, lábával megy utána, és a szülőháza hiányosságát helyváltoztatással orvosolja.”²³

Az utazáshoz fűződő anyagi érdekek és az idegen megismerése utáni érdeklődés összefonódik – a kereskedés, az utazás és a kapcsolatszerzés kéz

²¹ Kovács 1990. 8.

²² Kovács 1990. 16.

²³ Kovács 1990. 11.

a kézben jár: „amint pedig a különböző árucikkek a világ különböző részein vannak szétszórva, úgy a tudós emberek és velük együtt maga a tudomány az egész világon szerteszóródik”²⁴

Az utazási tevékenység vallási igazolása is fontos szerepet kap Forgách utazáselméletében. Mivel a teremtett világ Isten megnyilvánulása, ezért ennek a „minden részletében végtelenül tökéletes szerkezetnek”²⁵ a felderítése magának az Istennek a megismerését szolgálja. Az utazás viszontagságai, a menet közben fellépő kalandok és az azokból való szerencsés megmenekülés mind olyan tényezők, melyek végső soron az utazó elkötelezettségét és Istenbe vetett bizalmát erősítik meg.

Bár Frölich Dávid (1595–1648) már egy későbbi kor szülötte, felfogása mégis jól tükrözi XVI. századi elődeinek a témához való viszonyulását:

„Az utazóknak oly nagy szükségük van a földrajzra, hogy könnyebben nélkülözik a napot és a sót, mint ezt. Ez mutatja meg ugyanis a helyek távolságát, ez jelzi a szomszédos területeket, ez szabja meg, hogy az a hely, ahová igyekeznek, keletre, nyugatra, délre vagy északra van-e. Ez határozza meg az utazónak a föld külsejét, és megmutatja a látnivalókat, mint valami fényes tükör.”²⁶

A gyakorlati földrajz veleje (1639) című műve nevéhez híven értekezik a földrajz iránti általános igényről:

„Mert a történelemhez tartozó földrajz tudománya a hatalomban és finomságban fogant emberekhez nagyon is méltó és (mint mondtam) számukra fölöttébb szükséges. Ha vannak olyanok, akik ebből hasznot meríthetnek, a főnemeseik bizonyos ilyenek, ugyanis egyetlen úr számára sem elegendő csak saját földjeinek ismerete, hanem az idegen területek (elsősorban a saját birtokával szomszédosaké) is igen fontos és üdvös.”²⁷

Kapcsolódási pontok Velence és Magyarország között a XV–XVI. században

Velence volt az a tipikusan polgári állam, melyben a polgárságnak, ennek az újonnan feltörekvő társadalmi csoportnak az érdekei egyértelműen érvényre juthattak Európa politikai színterén. Ez a kereskedelmi-politikai érdekegyüttes

²⁴ Kovács 1990. 16.

²⁵ Kovács 1990. 20.

²⁶ Kovács 1990. 43.

²⁷ Kovács 1990. 53.

– mely a városállam mindenkori, Magyarország irányában tanúsított felfogását meghatározta – kiváló szemléltetését adja a korabeli politika szövevényes, érdekekkel teli világának, valamint segít annak a kérdésnek a megválaszolásában, hogy Velence számára miért volt fontos országunk szövetsége, ismerete. Emellett kérdéskörünk vizsgálatához a dózsák köztársaságának Magyarországhoz való földrajzi közelsége és mindenkor viszonylag szoros magyarországi kapcsolatai legendő információt biztosítanak.

A korábbiakban már szoltam a nemzetközi kapcsolatok XV. században tapasztalható nagyarányú megélénküléséről. A kortársak az újonnan kialakuló diplomáciát sajátosan „velencei tudománynak” tartották. A köztársaság ugyanis széles körű hálózatot épített ki Európa minden politikailag és gazdaságilag meghatározó pontján. Ez érthető, ha abból indulunk ki, hogy egy ilyen széles kiterjedéssel rendelkező állam számára létkérdés volt kiváló kapcsolatok ápolása az őt körülvevő rengeteg politikai entitással. Ráadásul a városállamot földrajzi fekvése, adriai túlsúlya és anyagi erőforrásai meghatározó tényezővé tették a nemzetközi politikai porondon. Gazdagságához képest viszont jóval kisebb katonai erőre támaszkodhatott – legalábbis szárazföldön; s így a környező nagyhatalmi túlsúly óvatos politizálásra készítette: Velence leginkább a nagyobb hatalmak között finoman egyensúlyozó aktív semlegesség politikáját követte, s „ennek az állandó figyelmet és alapos tájékozottságot kívánó programnak nélkülözhetetlen eszközei és sikerének fontos részesei éppen az európai fővárosokba küldött követei voltak.”²⁸

A XIV. század végétől a fokozódó török előretörés során tanúsított viszonylag sikeres velencei politika igazolta a diplomácia létjogosultságát. A más keresztény államokkal a törökök ellen kialakított szövetségi rendszerek, ha hosszú távon nem is, de legalább rövid távon eredményeket értek el. Azonban a török ellen meghirdetett kezdeményezések legtöbbször csak hangzatos ígéreteknek bizonyultak, ezért a városállamnak – az esetek komolyságát kivizsgálándó – állandó kapcsolatokat kellett fenntartani Magyarországgal, vagy ahogyan akkoriban mondták: „a kereszténység védőbástyájával”. Velence hadjáratokhoz való aktív hozzájárulását – korlátozott katonai erőforrásai miatt – mindig a többi hatalom tényleges részvételétől tette függővé.

Így nem csoda, hogy mindenekelőtt a velencei köztársaság emberei voltak azok, akik a legtöbb figyelemre méltatták a magyarországi történeteket. A jól szervezett hírszolgálatnak köszönhetően a Buda és Velence közötti utat két hét alatt lehetett megtenni. A magyar fővárosban levő (1498-tól) állandó küldöttek beszámoltak az események alakulásáról, a friss történetekről, s szépítgetések

²⁸ JÁSZAY 1990. 242.

nélkül tárták fel a bajokat. „Kötelességek voltak napi jelentéseik (*dispacci*) mellett akkor, ha követségük véget ért, általános jelentést (*relazione*) tenni az ország viszonyairól.”²⁹

„De az időszerű híreket közvetítő levelek mellett átfogóbb és részletesebb helyzetjelentést és értékelést adnak a hazatért követeknek a szenátus előtt felolvasott hosszú, kimerítő jelentései, amelyekben kezdve az uralkodók külsejének leírásától és jellemük ábrázolásától, helyet kap országuk földrajzi és gazdasági helyzetének, népességének, valamint katonai erejének ismertetése éppúgy, mint politikájuk és más országokkal való viszonyuk pontos elemzése.”³⁰

Velence esetében tehát egy valóságos „diplomáciai fellegrárral” van dolgunk, mely az információk beszerzésére és rendezésére valóságos államapparátust épített ki.

Velence élénk adatgyűjtő tevékenységéről ad számot az a Marino Sanuto (1466–1536) által a XV–XVI. század fordulóján készített hatalmas adattár, melyet a velencei patrícius a szenátus tagjaként gyűjtött egybe. Fő forrását a velencei követjelentések, levelezések és jegyzőkönyvek adták, melyeket kormánya bocsátott a rendelkezésére. Sanuto ezekből a napról napra érkező adatokból hatalmas világtörténeti művet szerkesztett. (Az 1498-ban megkezdett munkáját 37 éven át végezte, és 58 kötetnyi anyagot gyűjtött össze.) Ez kitűnő példáját adja annak a ténynek, hogy a történet- és földrajzírók munkáit Velencében maga az állam ösztönözte. Nem véletlenül: a gyakorlatias és eredményes politizáláshoz naprakész és legendáktól mentes, pontos adatok szükségeltetnek.

Marino Sanuto világkrónikája fontos forrás Magyarország európai politikában 1500 körül betöltött szerepéről. A velencei krónikás a korszak kiélezett politikai helyzetére reflektálva hozta létre a köztársaság vezetői számára oly fontos információforrást, mely Magyarország esetében nem feltétlenül országleírást jelent, hanem az ország külföldi kapcsolatainak széleskörű áttekintését. Ezek minél behatóbb ismerete ugyanis az olasz városállam elemi érdekét szolgálták. A közös ellenség – a török – jelenlétének köszönhető, hogy Magyarország és Velence – félretéve ellentéteiket – potenciális szövetségesként tekintettek egymásra.

A világkrónika Magyarországról az európai diplomácia szerves részeként ír, hangsúlyozva azt a tényt, hogy az ország – földrajzi helyzetéből adódóan

²⁹ WERTHEIMER 1875. 659.

³⁰ JÁSZAY 1990. 243.

– minden törökellenes kezdeményezés során alapvető tényezőként jött számításba, s ezen fontos helyzetéből adódóan igen kiterjedt diplomáciai kapcsolatokat ápolt az európai nagyhatalmakkal és az Oszmán Birodalommal egyaránt.

A tárgyalt időszakban a velencei külpolitika első számú veszélyének a fel-emelkedő oszmán-török állam számított. A kereskedőváros, hogy hajószállítási-sainak lehetőségét biztosítsa, igyekezett a Portával jó viszonyt fenntartani, de emellett nem zárkózott el a törökök visszaszorítását célzó keresztes háborúk gondolatától sem. Ezekben Velencének a tengeren mint második hadszíntéren jutott elvitathatatlan szerep. Emellett azonban

„a létesítendő keresztény tömb tengelyét és középpontját annak a Magyarországnak kellett alkotnia, amely földrajzi fekvésénél, nagy kiterjedésénél és katonai erőforrásainál fogva, a siker nélkülözhetetlen tényezőjét jelentette.”³¹

Magyarország erői viszont – ahogy már azt a velencei tudósítók is felismerték –, egymagukban nem voltak elegendőek, csak a támadó erejének megosztását vállalhatták. A hadjáratok sikeréhez elengedhetetlen volt tehát a tengeri támogatás, a török utánpótlási vonalak elvágása,³² s ez a feladat kivétel nélkül mindig Velencére hárult. Vagyis a két állam külpolitikájának összehangolása még inkább elsőrangú érdeké minősült, amikor a török fenyegetés Damoklész kardjaként ott lebegett a kereszténység fölött.

A XV. század második felében az egymásra utaltság e két frontvonalon küzdő állam között igencsak megmutatkozott: a német területektől a magyar király éppúgy nem várhatott támogatást a törökök ellen, mint ahogy Velence sem számíthatott a pápai állam kivételével más olasz államra.³³ De még a törökkel kötött kényszerű béke idején is fontos volt az állandó összeköttetés Magyarországgal, hiszen nemcsak hogy az iszlám birodalom nem mondott le további hódító terveiről, hanem ekkor már a kibontakozó Habsburg-hegemóniával szembeni érdekközösség is közös cselekvésre szólította fel mindkét, függetlenségét féltő államot.

Fontos azonban azt is megállapítani, hogy Velencének bizonyos szempontból érdeke volt a magyar és a török fél közti ellenségeskedés gerjesztése, mert addig a köztársaság biztonságban tudhatta támaszpontjait a Földközi-tenger keleti medencéjében. A Balkánon az itáliaiak érdeke volt fenntartani a háborút, addig

³¹ JÁSZAY 1996. 80.

³² Ennek bizonyítására elegendő csupán az 1444-es várnai csatával végződő hadjáratot említeni, mely éppen a sikertelen összehangolás miatt torkollott katasztrófába.

³³ JÁSZAY 1990. 150.

ugyanis nem Itáliát támadták a törökök. Enea Silvio Piccolomini (1405–1464; a későbbi II. Pius pápa, 1458–1464) írja: „Ha tehát a segedelem késik, és a magyarok és törökök között béke vagy fegyverszünet jön létre, jaj neked, Itália, jaj neked, Róma!”³⁴

A velencei érdeklődés Magyarország ügyei iránt tehát a XVI. században sem szűnt meg, sőt az Erdélyi Fejedelemség

„irányvonalának előre nem látható fordulatai, választási lehetősége két ellenséges tábor között, tették számottevő tényezővé az erőviszonyok alakulását mérlegelő európai politika számára. Innen a fokozott figyelem, amellyel a velencei vezetés nyomon követte az erdélyi helyzetet.”³⁵

Így ez a kevésbé ismert országrész az európaiak figyelmének középpontjába került. Nem véletlenül szenteltek Erdélynek a földrajzi leírásokban külön részt, hiszen kulcsfontosságúvá vált a szultáni terjeszkedés lassításában.

A Magyarországhoz való politikai kötődés mellett a kapcsolatok vizsgálatakor fontos tényezőként jön számításba az a kereskedelmi megfontolás, mely a városállamot országunkhoz fűzte. Megállapíthatjuk, hogy

„Velence élénk kereskedelmet folytatott a közeli nagy agrár országgal, Magyarországgal [...] Nemcsak Velence szállított oda, hanem onnan is jöttek a vevők, főleg keleti fűszereket keresve [...] Magyarországból is megindult már a később oly nagyarányúvá fejlődött marhakivitel a tengeri városba.”³⁶

A balkáni háborúk is jó lehetőséget biztosítottak a meggazdagodáshoz: a magyar és a velencei fél között a balkáni – főleg boszniai – hadjáratok ellátására kereskedelmi kapcsolatok létesültek, amikor a velencei fennhatóságú dalmát városok kikötői szolgáltatták a magyar hadsereg számára a fegyvereket és az élelmiszert.³⁷

Hogy Velence saját határaitól a lehető legtávolabb tartsa a háborút – jelentős katonai potenciál híján – szinte kimeríthetetlen anyagi erejét is harcba vetette. A XVI. század elején az államközi kölcsönök mellett rendszeresített töröksegélyt fizetett a Magyar Királyság részére, melyből az a déli végvárrendszer fenntartását is finanszírozta. Egyébként már Mátyás is támaszkodott

³⁴ JÁSZAY 2000. 145.

³⁵ JÁSZAY 1990. 259.

³⁶ JÁSZAY 1990. 185.

³⁷ JÁSZAY 1990. 149.

pápai és velencei segélypénzekre.³⁸ Ezeknek az adta a kézzelfogható hasznát, hogy „a magyar kézen maradt tenger melléki várak a Velence által elfoglalt Dalmáciát védték.”³⁹ Ezért a segélyezők számára korántsem volt mellékes, hogy a sokszor igen jelentős összegű töröksegély (akár évi 100 000 arany) milyen módon kerül felhasználásra. Velence ilyen irányú érdeklődéséről korabeli (XVI. század elejéről származó) források tanúskodnak – különféle számviteli kimutatások ezek, melyek a Velence és Magyarország között végbemenő államközi kölcsön- és segélyrendszer egyes tételeit veszik sorra. Bár nem közvetlenül Magyarország állapotáról írnak, belőlük mégis fontos következtetéseket vonhatunk le.

„E pénzügyi elszámolás [...] adatai a műszer pontosságával mérik a magyar feudális állam erejének, erkölcsének süllyedését [...] A kölcsönök nagyrészt párszáz dukátos összegek, melyek világosan utalnak arra, hogy udvari fizetésekre és szükségletekre vették fel, nem pedig valami törökellenes vállalatra.”⁴⁰

Végeredményben tehát elmondhatjuk, hogy a köztársaságot mind a XV., mind pedig a XVI. században több egymással is összefüggésben lévő tényező tette érdekeltté Magyarország földrajzi állapotának feltárásában.

Érdek és érdeklődés – néhány külföldi beszámoló alapján

Miután az egyén (utazásmélet) és egy közösség (Velence) szempontjából egyaránt betekintést nyerhettünk az utazás és a földrajzírás motiváló tényezőibe, a következőkben görcső alá vesszük, hogy az előbbieken lefektetett általános érdekeltek a gyakorlatban miként nyilvánulnak meg a Magyarországról szóló XV–XVI. századi leírásokban. A szerzők elsősorban aszerint kerültek kiválasztásra, hogy származásuk és érdeklődésük alapján a lehető legtöbb nézőpontból kapjunk képet az ország állapotáról. Emellett azt a szempontot is szem előtt tartottam, hogy mind a korszak elejéről, mind a közepéről, mind pedig a végétől legyen legalább egy beszámoló, melynek behatóbb elemzése által betekintést nyerhetünk a koronként is változó érdekek által vezérelt magyarországi földrajzírásba.

³⁸ Az 1460-as évek elejére datálható Hieronymus Landus (megh. 1479 k.) pápai nuncius királyi bevételekről szóló tudósítása, de mindezek mellett „Magyarország hatáiról és méreteiről, népeiről, várainról és erődített városairól, valamint folyóiról tájékoztatta megbízóját – a török veszély vezérmotívumként szövi át a szöveget.” CSUKOVITS 2009. 9.

³⁹ KARDOS 1951. 426.

⁴⁰ KARDOS 1951. 437.

Bertrandon de la Brocquière (1400 k.–1459) egy burgundiai herceg tanácsosaként 1432–33-ban a Szentföldön járt⁴¹, és visszatérőben Magyarországot is érintve úti beszámolót (*Voyage d'Outremer et retour*) készített a látottakról. Ő nem a nyugat-európaiak megszokott útját járta Magyarországon. A Duna áradásai miatt Szeged felől, a magyar Alföldön át közelítette meg a fővárost, így az ottani mocsárvilág tanúja is lehetett. Mint oly sok utazó, ő is felfigyelt a természet adta bőségre:

„Szeged nyílt nagyváros és egyetlen, mintegy egy mérföldnyi (*lieue*) hosszú utcából áll. Környéke mindennemű gabonával megáldott, termékeny szántóföld. Itt igen sok darvat és tűzokot fognak, egész piacot láttam tele e madarakkal, azonban igen tisztátalanul készítik és épúgy eszik. A Tisza rendkívül sok halat szolgáltat, egyetlen folyóban sem láttam oly nagy halakat.”⁴²

Nemcsak Szegeden, hanem Budán, valamint általánosságban az Alföldön, kiemeli a lótenyésztés minőségét, aminek az ország kiváló legelői adják a magyarázatát:

„Utam ismét szép síkságon vitt keresztül, hol a lovak vad állatokhoz hasonlóan, egészen szabadon élnek, még pedig egymást éri a sok ménes, ez az oka, hogy a szegedi piacon annyit láthatni.”⁴³

Nemesként érdeklik a lovak, akárcsak a későbbi utazókat. Brocquière az ország központjával folytatja:

„Buda környéke rendkívül kies, a talaj pedig mindennemű élelmiszert bőségesen szolgáltat, különösen kitűnő a fehér bor, mely tűzességét, a számos meleg fürdőtől és az azokban lévő kénből kapja.”⁴⁴ „Pesten igen sok lókereskedő van, ha valaki kétezer jó lovat kívánna venni, itt bizonyára kaphatna [...] Az ország igen jó legelőket szolgáltat számukra. Hibájok azonban, hogy kissé makranczosak, különösen pedig nehezen patkolhatók.”⁴⁵

Míg a szerző Szerbiával kapcsolatban megjegyzi a kőházak hiányát, a Magyarországot leíró részben hallgat bármi olyan eltérésről a városképet illetően, ami feltűnhetne egy nyugat-európainak. A korabeli szövegek „utalnak

⁴¹ „A keresztes háború eszméje főként a burgundi udvarban tett szert nagy népszerűsége, ahonnan a tájékozódás érdekében több diplomatát is útnak indítottak.” CSUKOVITS 2009. 6.

⁴² SZAMOTA 1891. 91.

⁴³ SZAMOTA 1891. 92.

⁴⁴ SZAMOTA 1891. 93.

⁴⁵ SZAMOTA 1891. 94.

a városok multietnikus jellegére, az idegeneknek a kereskedelemben játszott szerepére, [...] az európai városhálózat szerves tagjaiként tekintenek a magyar városokra is.⁴⁶

A különleges és jó minőségű árucikkek mindig is foglalkoztatták az utazókat, ugyanis nagy részük kereskedő volt, s legtöbbjük nem hagyott az utókorra élményeiről és a látottakról írásos beszámolókat, mégis fontosnak tartották, hogy tudomást szerezzenek egy-egy terület kelendő termékeiről, melyekre a nyugat-európai piacokon kereslet mutatkozott. A nagy külföldi utakat bejáró távolsági kereskedők számára lehetséges kalauzként szolgáltak az ilyen jellegű – korábbi utazási tapasztalatokon alapuló – beszámolók, melyek részben írásban, részben szóban az utazók és kereskedők közt tovább hagyományozódtak.

Ismerünk egy velencei követjelentést a XVI. század elejéről Szamota István közlésében, mely az erdélyi országrész ásványkincseivel kapcsolatban tudósít. Az itáliaiak aranyéhségét tükrözi az első mondat: „Erdély arany-, ezüst, só-, és egyéb bányái 3000 munkást foglalkoztathatnának, és ha a király akarná, annyi jövedelmet szerezhetne belőlök, mint többi országaival összevéve.”⁴⁷ A követjelentés igazi gazdasági összképpel szolgál. Sorra veszi a bányavárosokat és az kibányászott nyersanyagokat, s ír a mezőgazdaság termékeiről is. A teljesen gazdasági beállítottságú jelentést csak az Erdély etnikai összetételéről szóló rész töri meg.

A nyugat-európai követek és utazók – látva és tapasztalva az otthoni körülményeket, az aranykészletek fokozatos elapadását – érzéseiket különösen kiélezték a bejárt vidékek nemesfémekre és ásványkincseire, minthogy azokat a gazdagság abszolút fokmérőjének tartották. Közép- és Kelet-Európában azonban – ahol a gazdaság fejlettsége még nem igényelte a hatalmas nemesfém-mennyiségek gazdaságba pumpálását – az arany utáni éhség ebben a korban még nem jelentkezett, így a nemesfémek kitermelése – a rendelkezésre álló hatalmas készletek ellenére – jóval a várható szint alatt maradt. Ez az, ami a legtöbb Nyugatról jött látogatót csodálkozással töltött.

Körülbelül fél évszázaddal később, 1553-ban a morva származású, de már régóta Magyarországon élő nemes, Hans Dernschwam (1494–1567 k.) a Verancsics Antal (1504–1573) vezette Isztambulba tartó követséggel együtt a Duna mentén utazott végig Magyarország területén. Az augsburgi Fugger-bankház vezető magyarországi tisztviselőjeként már korábban érkezett az erdélyi sóbányászatról (1528), így valószínűsíthető, hogy 1533-ban is az ő megbízásukban utazott a török szultánhoz az esetleges kereskedelmi kapcsolatok felkutatása végett. Ugyanis nem vethetjük el azt a lehetőséget,

⁴⁶ NAGY 2009. 86–87.

⁴⁷ SZAMOTA 1891. 495.

hogy Dernschwam utazását egyéni érdeklődésénél gyakorlatiasabb indokok mozgatták. Fugger Antalt (1493–1560) ugyanis „régóta erősen foglalkoztatta egy hatalmas törökországi bányavállalkozás gondolata”,⁴⁸ s ebben a kérdésben Dernschwamra mint bizalmas emberére nyugodtan támaszkodhatott.

Dernschwam esetében azonban nemcsak egy üzletemberrel, hanem „egy tudós humanistával, könyvgyűjtővel, ókori feliratok megfejtőjével, ipartörténésszel” van dolgunk, s „ez a fölöttébb bonyolult szellemi és lelki alkatú férfiú hazánk egyik jelentős útleírója is.”⁴⁹ 1553-ban, amikor utazását megkezdi, öregen,

„de még egészsége teljében a helyszínen szeretné kitapasztalni az Oszmán Birodalmat, s aztán mindennapi feljegyzéseiben beszámolni mindenről, amit szemével látott, megfigyelt a török életről, a görög, római és bizánci világ nyomairól – mindenről, ami a vérbeli humanistát érdekelheti.”⁵⁰

Hans Dernschwam neve és a magyar hódoltsági életmód XVI. századi leírása összefonódott:

„a viszonylag békés életű Magyarország [ahol ő maga is élt] nem szerepel törökországi követségének útinaplójában – legfőljebb mint összehasonlítási alap, amikor az ország nagyobb, törökök megszállta részein látottakról, tapasztalatokról számol be. Annál inkább foglalkozik a török hódoltság alá került és a konstantinápolyi útja során bejárt magyar területekkel.”⁵¹

Az összehasonlító útleírás technikájának alkalmazása adja Dernschwam több száz oldalas munkájának igazi értékét. „Hiszen alig akadt olyan táj, étel, épület vagy élmény Törökországban, amelyet ne hasonlított volna össze magyarországi s erdélyi tájakkal, ételekkel, épületekkel és élményekkel.”⁵² Mindehhez a királyi Magyarországon való tartózkodása és az ország alapos ismerete nyújtott alapot. Fontos megjegyezni, hogy fennmaradt művét nem a Fuggerek számára készítette, hanem csupán útinaplószerűen önmaga számára jegyezte föl, így – bármennyire is lehangoló képet fest – ez teszi olyan hitelessé, s nem hallgatja el a valódi állapotokat.⁵³ Ahogyan Tardy Lajos

⁴⁸ DERNSCHWAM 1984. 49.

⁴⁹ TARDY 1982. 32. Érdekes adalék, hogy Hans Dernschwam utazása törökországi szakaszán Ankarában részt vett az ún. Monumentum Ancyranum megfejtésében – melyet társaival együtt találtak meg –, s mely az Augustus császár tetteit megörökítő propagandaszöveg máig legteljesebb változata.

⁵⁰ DERNSCHWAM 1984. 7.

⁵¹ TARDY 1982. 33.

⁵² TARDY 1982. 34.

⁵³ Csukovits Enikő – korábbi kutatások alapján – adatokkal szolgál Dernschwam beszercebányai könyvtárának összetételéről, ahol az antik és a középkori művek mellett a könyvek jelentősebb

foglalmaz: „mérgecs, jobbra-balra mennykőveket szóró, elfogultságában is fanatikusan igazmondó krónikás”⁵⁴

Dernschwam műve klasszikus útleírásnak minősül: sorra veszi utazásának állomásait, a mindennapok megpróbáltatásait és természetesen a körülötte zajló eseményeket – mindezekről megindító módon tudósít. Alsó-Baranyáról írja:

„...akkora pusztítást végzett a döghalál, hogy még az országút mentén is kaszálatlanul maradtak a földek, és a termés tönkrement; kevés errefelé az ember.”⁵⁵ „Amerre csak ellát az ember, fölöttébb szép, sík és termékeny a táj. Egyetlen ország sem hasonlítható Magyarországhoz, de amióta Lajos király meghalt, annyira sivárrá, elvadulttá vált, hogy a rablók, martalócok és hajdúk a fűben, a bokrok tövében és a nádasokban el tudtak rejtőzködni. Ez az oka annak, hogy az országút mindkét oldalán kivágták a növényzetet. Mindenfelé romos, úszkös falvakat látunk, méghozzá nagy számban; egye-eknek még a helye is alig vehető ki.”⁵⁶

Bár „... minden során, mondatán és szaván átsüt az ellenszenv, a gyűlölködés, legjobb esetben lenézés minden iránt, amit ő a töröknek tulajdonít.”⁵⁷ Viszont „mint gazdasági szakember olyan jelenségekre is felfigyelt, amelyek iránt mások vakoknak bizonyultak.”⁵⁸ A szerző ugyanis nemcsak a török felet okolja az ország állapotáért – ő valóban az események mögé lát. A történelemért a magyar vezetőréteget is hibáztatja, de ugyancsak kritikával illeti az egyszerű magyar embert: „[a] magyar parasztok egytől egyig szabályos martalócsoldot húznak a császártól; saját honfitársaikat is kirabolják, mi több, el is adják – ez a kenyérkeresetük.”⁵⁹ Talán igazat adhatunk Tardy Lajosnak:

„fájdalmas igazságukban is túlzott jelzői, kirohanásai nem a magyarság ellen irányulnak, hanem az ellen, amelyenné népünk erkölcsi arcúata a török uralom alatt torzult.”⁶⁰ „Elismeréssel, sőt – furcsa vele kapcsolatban e szót használni – szeretettel csak a halottak, az elmúltak, az immár csupán

részét a korszerű – reneszánsz és reformáció szellemében íródott – írások teszik ki, amelyek jól jellemzik egy gyakorlatias ember hagyományos szerzőkön túlmutató ismerettségét. CSUKOVITS 2009. 21.

⁵⁴ DERNSCHWAM 1984.

⁵⁵ TARDY 1982. 35. és DERNSCHWAM 1984. 68.

⁵⁶ TARDY 1982. 36.

⁵⁷ TARDY 1982. 33.

⁵⁸ SZAKÁLY 1998. 220.

⁵⁹ TARDY 1982. 37.

⁶⁰ TARDY 1982. 34.

műemlékekben élők iránt viseltetik – vagyis a görög–római kultúra szemé-lyiségei és műalkotásai iránt: a jelennel szemben nem ismer kegyelmet.”⁶¹

A pusztulás megnyilvánul az egykor szebb napokat látott magyar főváros esetében is:

„A palotát janicsárok lakják; itt tartózkodnak parancsnokaik is. A várost nem hagyhatják el. Budaiak elbeszéléséből értesültem arról, hogy a palotában a gyönyörű termeket és szobákat mocskos rekeszekre osztották fel, s a bűz és szenny mindent tönkretesz – disznóóllá vált az egész.”⁶²

18 év múlva ugyanezt a képet idézi vissza Stephan Gerlach (1546–1612), aki II. Miksa császár (1564–1576) követeként II. Szelim (1566–1574) szultánhoz igyekezett. Erre így emlékezik vissza naplójában:

„Nagyon kell fájlalni, hogy ez a szép város disznóóllá és kutyaóllá vált, mert a pompás épületeknek már csak külső falai léteznek; a belső ronda és díztelen; a gyönyörű erkélyek és ablakok vagy lerontva vagy sárral vannak betapasztva. Dicső város lehetett. A törökök itt is, valamint Pesten és Esztergomban, semmit sem építenek, semmit sem hoznak helyre, ha valami roskadásnak indul. Mindössze két szép kőházat találtam.”⁶³

A hajdani gazdagság és a jelen sivársága közti ellentét minden 16. századi Budáról szóló híradás sajátja.

Annak ellenére, hogy a Budáról szóló XVI. századi leírások által festett kép közel áll a valósághoz, gyakran mégis úgy tűnik, hogy a szerzőkből kiütközik a törökgyűlölet, ami sokszor a tárgyilagosság rovására megy. Ennek bizonyítására érdemes Káldy-Nagy Gyulát idézni:

„Hans Dernschwam útleírásában arról tudósítja olvasóit, hogy 1555-ben a budaiai szőlők századrészét sem művelték meg. Lehetséges, hogy amikor itt járt, ez valóban így volt. Néhány év múlva, az 1562. évi összeírás szerint azonban csak a budaörsi lejtőkön százezer liter bort szüreteltek.”⁶⁴

Dernschwam magánemberként írja le a látottakat, így az mentes mindenféle hatalmi érdektől, ezért a valóság talán legrealisztikusabb ábrázolását adja. Csak olyan adatokat jegyez fel, melyeket saját szemével láthatott vagy

⁶¹ TARDY 1982. 33.

⁶² TARDY 1982. 43.

⁶³ KÁLDY-NAGY 1970. 107.

⁶⁴ KÁLDY-NAGY 1970. 113.

megtapasztalhatott. Így Erdély leírása esetében mint szakembert (1528–29-ben az erdélyi sókamarak vezetője volt) elsősorban a sóbányászat témája érdekelt. Nem ír állami bevételekről, az adó összegéről, az ország gazdasági potenciáljáról, hanem az egyszerű utazó szemével a reális mindennapi életet tárja elénk az általa bejárt területeken. Az ő esetében egy olyan emberrel van dolgunk, aki Magyarországon végzett utazásai során valóban élénk érdeklődésről ad tanúbizonyságot. Tudósítása azért egyedülálló, mert nemcsak a Hódoltság akkori állapotáról, hanem az ott élő emberek mindennapi életéről is beszámol. Rendkívül érzékletes képet tár elénk a körülötte zajló eseményekről; figyelme mindenre kiterjed: leírásaiból nem marad ki sem a bor budai árának alakulása, sem a hódoltsági magyarok vallási hovatartozása.

A morva utazóhoz képest gyökeresen más képet fest Magyarországról, pontosabban az erdélyi fejedelemségről Pierre Lescaplier, aki 1574-ben Báthori István Erdélyi Fejedeleme házassági terve miatt érkezett Erdélybe. Ekkoriban Erdély nemzetközi léptékkal mérve is vonzó úti céljá vált – sokan Magyarországot kulcsának tartották. Viszonylag jelentős gazdasági és katonai potenciálja révén, aki Erdély fölött rendelkezett, az a magyarországi fronton előnyösebb pozíciót élvezhetett. „A holttestként elsimított Magyarországnak egyetlen életképes része maradt: a török dúlástól megkímélt, a természet ajándékaival legdúsabban megáldott, hegyei gyűrűjétől védett, külön állami létben kibontakozó új Erdélyi Fejedelemség.”⁶⁵ Így nem csoda, hogy az érdeklődő külföldiek száma megsokszorozódott ebben a szabad légkörű és diplomáciailag kiismerhetetlen államban. Lescaplier írása „Báthori István személyének, fejedelmi udvara humanista légkörének, a városok és falvak gondozottságának, a közállapotoknak hiteles, saját tapasztalatok útján szerzett leírása.”⁶⁶

A francia utazó teljesen más világba csöppent, mint Dernschwam – Magyarország pusztuló részei tudatán kívül maradtak, s csupán a virágzó Erdélyt látta maga előtt a maga csinos városaival. Brassó

„volt az első erdélyi város, mellyel megismerkedtem. Olyan szép, hogy szinte azt hittem, Mantovába érkeztem. A házak homlokzata kivétel nélkül olajjal festve, a templomok szépek. Erős falak, gondozott kövezet, udvarias és barátságos lakosok.”⁶⁷

A továbbiakban is idilli kép tárul elénk:

⁶⁵ JÁSZAY 1990. 252.

⁶⁶ TARDY 1982. 59.

⁶⁷ TARDY 1982. 49.

„Ez az ország dúslakodik minden javakban. Hegyek és erdők veszik körül minden oldalról; innen az elnevezése is, mert a többi ország felől nézve bármelyik oldalról »*trans silvas*«, erdőkön túl fekszik.”⁶⁸

Egyik Erdély-ismertetésből sem maradhat ki az arany- és sólelőhelyek említése. Tordát

„egy folyó szeli ketté; olyan hegyről szalad le, melynek homokjában arany fordul elő, ezért a magyarok Aranyvíznek nevezik. A város közelében fekvő hegyeken található sóbányák évi tizennégyezer tallér hasznót hoznak.”⁶⁹

Fontos azonban megjegyezni, hogy mind Dernschwam, mind pedig Lescaplier látás- és ábrázolásmódja kissé egyoldalú, mivel rövid utazásaik során nem láthatták az ország teljes területén uralkodó viszonyokat. Amúgy is Lescaplier francia követként nem írhatott a magyarországi vidék szörnyűséges állapotáról, mert jelentéseit saját királyának küldte, mely tény jelentősen korlátozta gondolatszabadságát. Például erőteljesen érezhető a részrehajlás, amikor a francia követ arra utal, hogy Erdély most csak azért különálló, mert az osztrákok hatalombitorlása szétszakította Magyarországot, ezt a „szép és virágzó keresztény királyságot”.⁷⁰ A maga módján viszont mindkét szerző hiteles képet közvetít. Ha azonban a teljes Magyarországról kívánunk képet alkotni a XVI. század végén, akkor a két leírás szintéziséhez kell folyamodnunk, amivel talán közelebb kerülhetünk a valós állapotokhoz.

Magyarország a török fenyegetés tükrében

A XV–XVI. század tanúja volt a törökök nagyhatalmi felemelkedésének és balkáni előrenyomulásának, s ennek megfelelően a Magyarországról szóló beszámolóknak – legyenek azok történetírói vagy földrajzi munkák – érthető módon fontos szerephez jut a déli szomszéd tevékenysége, a törökök ellen vívott harc és ennek a hátszágban tapasztalható hatása.

Ez a törökök miatti veszély egész Itáliát foglalkoztatta, bár tényleges lépésekre csak kevés állam szánta el magát. Tomaso Dainero, Modena követe éppen ilyen ügyben, 1501 elején érkezett Magyarországra az olasz városállam hercegének megbízásából. Jelentéseiből kozmográfiai jellegű leírás született, melyben nem saját úti élményei, hanem a kapcsolatai révén az egész országról szerzett információk birtokában próbál meg egy – az egész országra kiterjedő – földrajzi

⁶⁸ TARDY 1982. 56.

⁶⁹ TARDY 1982. 55.

⁷⁰ TARDY 1982. 51.

szempontú ismertetést adni. Dainero a folyók stratégiai jelentőségéből indul ki. Leírásának „tengelyét” ezek adják, s ezekhez köti a királyság főbb tartományait. Teljességgel érthető céllal megnevezi a főbb városokat és más katonai szempontból kiemelt helyeket.

Az ismertetés jellemző jegye, hogy csupán a déli tartományok bemutatására szorítkozik, a Felvidékről és Észak-Magyarországról csak annyit közöl, hogy a Kárpátok hegyei választják el Lengyelországtól. Ennek nyilvánvaló oka, hogy a modenai követet – az itáliai városállam érdekéből adódóan – leginkább a török elleni harc során közvetlenül veszélyeztetett és a harcokban részt vevő területek érdekelték, s ugyancsak ezért kap hangsúlyt az ország pontos déli határainak megállapítása is. Dainero példáján látszik, hogy már a kortársak szemében is a környezet ismerete elengedhetetlen stratégiai ismereteket is biztosított.

Ez szintén kitérünk Antonio Giovanni Burgio (megh. 1538) legátus VII. Kelemen pápának (1523–1534) tett egyik jelentéséből, mely közvetlenül a mohácsi vész előtti időkre vonatkozik. Amikor a törökök közeledtének híre Budára érkezik, az udvarban vita kerekedik arról, hogy melyik irányból fog a török támadást intézni Magyarország ellen. Erre Burgio egy rác ember javaslatát idézi:

„Erdélynek tartva át kellene kelniök a törököknek két nagy és hajózható folyón: kétszer a Dunán s egyszer a Tiszán; ezenkívül Erdély hegyes vidékén csak szűk átjárókon lehet közlekedni s ezt a tartományt a magyarok sokkal jobban tudják védelmezni, mert sűrűen lakják és meg van erősítve is. Hanem ő más utat ajánlana, még pedig a Száva felé vivőt, mely folyónak átkelői a törökök kezén vannak, s ezután már nem marad más, mint a Dráva, mely a Szávánál kisebb folyó, s amelyen gyerekség hidat verni. Ezen túl aztán nincs több akadály Budáig és Bécsig; különösen, ha a Dunán feljőnnének hadihajók is.”⁷¹

Íme tehát az országismeret gyakorlati (katonai) haszna.

Egyébként az ország stratégiai jelentőségű folyóira már Antonio Bonfini (megh. 1503), Mátyás udvari történetírója is utalt,⁷² de ez a gondolat a későbbiekben Tomaso Daineronál is felfedezhető:

„A Duna folyam Magyarország egyik legerősebb védbástyája a törökök ellen. Már sokan mondták nekem, hogy a törökök a Dunát Magyarország legjobb hadvezérének, a Drávát és Szávát pedig két legderekasabb parancsnokának nevezik.”⁷³

⁷¹ BARTONIEK 1926. 33.

⁷² KULCSÁR 1977. 253.

⁷³ SZAMOTA 1891. 491.

Miután Magyarország területe a keresztény és muzulmán csapatok rendszeres felvonulási területévé vált, azóta a katonai szempontú leírás igencsak előtérbe kerül egy-egy terület ismertetése során. Jaques Bongars (1554–1612) diplomata írja: „Erdélyország gabonában és borban bővölködő dombvidék, melyet mindenfelől bástyafalakhoz hasonló hegyek öveznek.”⁷⁴ A francia szerző egyébként különös tekintettel van ismertetője során a magyarországi várak és erősségek megnevezésére és jellemzésére, minthogy ezek útvonalának és az akkori magyar tájképnek lényeges elemei, kiemelkedő fontosságú helyszínei. Missziójához minden bizonnyal hozzátartozhatott, hogy Erdély déli határvédelmi rendszerét leírja (Töröcsvárnál).

Végezredményben megállapíthatjuk, hogy mindegyik külföldi szerző – bármilyen körülmények között születessen is a műve – kiemeli Magyarország természeti adottságokban való bőségét, anyagi javakban való gazdagságát, de ennek ellenére észlelik a XVI. század elején a közállapotokban eluralkodó problémákat, a királyi hatalom megingását, a pénztelenséget. A legélesebb vonásokkal a már említett Burgio pápai követ ecseteli a Mohács felé haladó Magyarország belviszonyait.

A legtöbb szerző a jelen állapotokért az összefogás hiányát tartja felelősnek. Az ország alkalmas lenne a török támadás megállítására, hiszen ahhoz minden környezeti feltétel adott Magyarország és Erdély számára, de nincs meg a kellő társadalmi konszenzus, mely a természet javainak megfelelő kiaknázását lehetővé tenné. Ugyanebben az időszakban Francesco Massaro velencei követ – aki áradozva dicséri országunk természeti gazdagságát, keserű következtetést von le: „ha ez a sok kincs együtt járna az egységgel és egyetértéssel, a király le tudná győzni az ellenséget.”⁷⁵ Az ilyen következtetések adják az országismertetések valódi lényegét, gyakorlati hasznát.

Külföldi és hazai szerzők ideológiai

A földrajz- és történetírásban már a korabeli szerzők is kiváló lehetőséget láttak arra, hogy a száraz tényközlésen túl egyéni véleményüket is megfogalmazzák, saját elméleteiknek hangot adjanak. Valóságos ideológiai harc indult, melyben mindenki megpróbálta a régmúlt képlekeny történelmét a maga szája íze szerint formálni. A földrajzírásban ez leginkább az egyes városok, országrészek nevei, valamint a megnevezett népek eredetével kapcsolatban bontakozott ki.

⁷⁴ SZAMOTA 1891. 176–177.

⁷⁵ JÁSZAY 2000. 217.

Bonfini és humanista társai a XV. század végén például azért vannak a hun rokonság mellett, mert műveiket a magyar király szolgálatában írták, így ezt a felfogást elvárták tőlük. Ez összefügg azzal a ténnyel, hogy éppen Mátyás király alatt lett újra kultusza a világhódító vezérnek, Attilának. Ezt a nézőpontot a magyar történet- és földrajzírás alakjai (így Oláh Miklós és Verancsics Antal is) a XVI. századra is tovább vitték. „A «régi dicsőség» emlékeinek dédelgetése, mint ami a jelenben szükséges bátorság forrása lehet [...] ezért szednek össze minden adatot Magyarországon, ami a hunokra meg a szkítákra vonatkozik.”⁷⁶ Brodarics Istvánnál ingadozás figyelhető meg a hagyományos magyar és az antik értékekre alapozó humanizmus eszméjének követése között. Nála a latin magyarázat mellett említésre kerül a hun eredet is: „Gyulafehérvár, melyet vagy Julius Caesarról neveznek így, vagy inkább egy bizonyos Gyula nevű hun fejedelemtől.”⁷⁷ Ez jellemző mindkét fél magyarázataira, hogy ugyanazt a dolgot többféle módon értelmezik. Például Erdély Hétvár (*Siebenbürgen*) elnevezésének eredetét egyesek a hét hun vezérről, míg mások az erdélyi szászok hét városából veszik.

A tisztán humanista szellemben író szerzők számtalanszor nyúlnak olyan stílári eszközökhöz, mint a névmagyarázatok alkalmazása. „A múltra vonatkozó adatok ugyanis igen csekély számban álltak rendelkezésre, s az etimológia ezek pótlására szolgált.”⁷⁸ Ezekkel próbálták ókori előzményt adni az egyes helyeknek. Ilyen volt az a kísérlet, hogy Pozsony nevét a latin *Posonium* vagy *Pisonium* szóból vezessék le, amely *Piso*, egy előkelő római nemesi család nevének módosult változata. Kassa nevének eredetét *Cassius*-ra vezetik vissza. Mindenesetre az antik eredet felemlítése mutatja, hogy a humanisták a klasszicitás újjáélesztésén fáradoztak, de klasszikus műveltségük bizonyítása is céljuk volt. Ám kísérleteik sokszor félreértésekkel, belemagyarázással jártak együtt, s a nevekből hamisan konstruáltak ókori városokat. Hiába: a helységnevek latin eredete vagy egy-egy terület római kori emlékei a nemzeti büszkeség és a magas szintű kulturális örökség bizonyítékainak számítottak abban a korban. Hogy a hagyományos antik földrajzíróktól egyesek mennyire nem voltak képesek szabadulni, azt ékesen bizonyítja, hogy Pietro Ranzano Magyarország leírásakor először Pannóniát írja le Sztrabón, Plinius és Ptolemaiosz alapján, majd ezt követően egy párhuzamos leírást készített korának állapotai alapján.⁷⁹

⁷⁶ KULCSÁR 1977. 1178.

⁷⁷ KULCSÁR 1977. 298.

⁷⁸ KULCSÁR 1977. 1168.

⁷⁹ CSUKOVITS 2009. 22.

Az antikvitas tehát gyakran számunkra oda nem illő módon, erőltetetten jelenik meg. A már említett Lescalopiernél olvashatjuk:

„Gyulafehérvár az ország szíve; egészséges levegője, valamint a környező jó földek miatt tartják itt székhelyüket a fejedelmek. Valaha nagy város lehetett; erre vallanak a közelben még látható ódon falak maradványai. A váron belül és kívül több római felirat látható, melyek egy Decebal nevű dák királyt említenek. Ez a tartomány egykor a dákoké volt; királyukat Traianus győzte le.”⁸⁰

Ezek mellett egyes tudósításoknál sajátos nézetek is megjelentek egy-egy terület „ideológiai birtokbavételét” illetően. Pierre Choque (1450 k.–1530) 1502-ben, amikor II. Ulászló leendő feleségét, a francia Anna királynét Budára kíséri, érdekes elmélettel áll elő:

„A folyón fölfelé haladva, a város közelében találjuk Miasszonyunk templomát. Ez – mint mondják – legelső templom, melyet Nagy Károly építtetett, a mellette levő kórházzal együtt. Ugyanitt van Ó-Buda (*Budavieille*), hol igen sok szép épület és templom létezik. Ó-Buda határában volt hajdan *Sicambria*, hol a francziák legelőször laktak, midőn Trója elpusztított, lakosai pedig szétszórattak.”⁸¹

Nyugaton például a szászok erdélyi jelenlétét is leginkább Nagy Károly „telepítő tevékenységével” magyarázzák. A korabeli szerzőket tekintve joggal állapíthatjuk meg, hogy „köti őket a dogmák tekintélye, nemcsak az egyháziaké, hanem a dogmaként tisztelt antik nézeteké is.”⁸²

Magyarok Magyarországról

A földrajzírás hazai igénye a humanista szellemiség XV. század második felében való térhódításának eredményeképp jelent meg. Mégis Antonio Bonfini és Pietro Ranzano humanista történetírók elvétve fellelhető földrajzi utalásaitól eltekintve Brodarics István szerémi püspököt tekinthetjük az első hazai országleírónak, ő ugyanis egy rövid földrajzi ismertetéssel kezdi a mohácsi tragédiát bemutató munkáját.

A késő középkori magyarországi földrajzi ismeretanyag Oláh Miklós (1493–1568) esztergomi érsek kozmográfiai művében a *Hungariában* összegződött, s kétségtelenül Oláh leírása a legrészletesebb és a legtöbb információt nyújtó

⁸⁰ TARDY 1982. 51.

⁸¹ SZAMOTA 1891. 144.

⁸² MENDÖL – PROBÁLD 1999. 142.

mélyek. A város tehát csak kiéheztetés által vehető be. N.-Szeben közelében, a havasok aljában, a rendkívül erős Vöröstorony áll, mely a Havasalföldre vezető átjárót védelmezi.”⁹²

A katonai felderítés számára ugyancsak fontos adatokkal szolgálhatott egy ilyen jellegű kozmográfia. A városok fekvése, egymáshoz mért iránya, a táj jellege döntő körülménynek számítottak a kor egyre inkább professzionális hadseregei számára a felkészülés és a hadvezetés területén egyaránt.

Nem maradhat ki Erdély ismertetésénél a tartomány nemesfémekben, ásványi kincsekben tapasztalható hihetetlen gazdagsága sem. Ez mindig is igen jelentékeny érdeklődést váltott ki a nyugat-európaiakból, és Erdély hírét messzi földön megalapozta. Éppen ezért Oláh hosszasan ecseteli az egyes fellelhető aranyfajtákat.

„Háromféle arany létezik. Az egyik a színarany, ezt a kövek közt tisztán és különféle darabokban találják [...] Legtöbbnyire azonban dió- vagy kavicsnagyságú darabok fordulnak elő. A második válfajt, az aranyat, ezüstöt és rezet tartalmazó érczekből állítják elő. A harmadik a mosott arany vagy aranyföveny.”⁹³

A szerző érdekes információt oszt meg velünk, amikor utal arra, hogy van néhány falu az egri völgyben, ahol az emberek franciául beszélnek. Oláh a szászok és az Eger környéki franciák megemlékezésével próbálja meg a nyugati népek figyelmét, érdeklődését Magyarországra vonni, s ezáltal az ország jelentőségét a külföldiek szemében megnövelni. A szerző – amellet, hogy egyértelműen a magyarok hunokkal való rokonságának képviselője – az abszolút mintának számító római múlttól való megemlékezéssel törekszik Erdélyt közelebb hozni a nyugat-európai emberhez. A reneszánsz világképében ugyanis az antik előzmények meghatározó szerephez jutottak egy-egy terület jelentőségének megítélésénél.

Oláh Miklósnál egyfajta „időeltolódást” figyelhetünk meg. „Az általa bemu-
tatott kép sem saját korát tükrözi, hanem egy néhány évtizeddel korábbi állapotot.” Szende Katalin szerint politikai célú „csúsztatással” állunk szemben:

„szándéka az volt, hogy zömmel külföldi olvasói egy gazdag és hatalmas országot ismerjenek meg, erős városokkal, amelyet érdemes lehet közös európai összefogással az Oszmán Birodalom terjeszkedésével szemben megvédeni és korábbi dicsőségét visszaállítani.”⁹⁴

⁹² SZAMOTA 1891. 543.

⁹³ SZAMOTA 1891. 553.

⁹⁴ SZENDE 2004. 275.

Oláh szerette volna Magyarországot még közelebből megismertetni Nyugat-Európával, s oldani a „szittyá vadságról” (Bonfini révén) kialakult képet. Kísérlete azonban kudarcot vallott, célját nem érte el; művét megírása után nem volt lehetősége a széles nagyközönség elé tárni – először jó kétszáz évvel később jelent meg nyomtatásban. Célja volt, hogy Magyarország XVI. század első évtizedeiben megtépzott nagyhatalmi tekintélyét elméletben helyreállítsa – az ország gazdagságának, erejének felvonultatásával. Az egységesség érzetét kellett keltenie, s hallgatni a szétesett országról.

Másrészt a Magyarország gazdagságáról szőtt korábbi legendákat életben kellett tartani, melyre a nyugat-európai utazók is rásegítettek, olyannyira, hogy a leírt történetek célja már gyakran inkább az irigység kiváltása volt, mintsem a tényszerű tájékoztatás. Például a szalonka, mely madár a franciáknál kincset ér, nálunk megvetik, s nem is vadásszák. Emellett még a jobbágyság is ingyen láthatják el magukat tűzifával. „Mindenféle kisebb nagyobb vad szintén oly nagy bőségben fordul elő, hogy mindenki szabadon vadászhat és madarászhat.” „A kinek hálója van, annak hal is van.”⁹⁵

„Oláh sajátos módon egyszerre szemléli belülről és kívülről munkája tárgyát. Kétségkívül belülről ismerte az ország viszonyait, s ez hatalmas előnyt jelentett számára itáliai társaival szemben.”⁹⁶ Arról vall, hogy a leírtakat saját maga tapasztalta meg. Viszont munkája 1536-ban Brüsszelben készült el, ahonnan már az „emlékezés szűrőjén keresztül” tekintett Magyarországra. Valószínűleg „a távolság és a honvágy [...] kissé megszépítette az emlékeiben élő Magyarország-képet.”⁹⁷

Fontos felhívni arra az összefüggésre a figyelmet, hogy Hans Dernschwam műve – amely ugyanebben az időben keletkezett – mennyire más földrajzi állapotokról ad számot, s témához való viszonya milyen élesen elkülönül az Oláh-féle országleírástól. A magyar szerző műve ugyanis – akárcsak vagy fél évszázaddal később Lescapier beszámolója – nem ír az ország közepének érzékelhető pusztulásáról, s ezen problémák elhallgatásával egy meglehetősen idilli világot tár elénk. Pedig a kortársak normális esetben nem hagyhatták volna vélemény nélkül a törökök bejövételét. Csakhogy Lescapier a francia dinasztikus politika alátámasztását kívánja adni az új szövetséges, Erdély helyzetének pozitív megítélésével. Oláh Miklóst pedig egyfajta „hazafias szellem” vezérelte, amikor megpróbált Magyarországról minél kedvezőbb képet kialakítani. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Oláh szándékában is tetten

⁹⁵ SZAMOTA 1891. 552.

⁹⁶ SZENDE 2004. 271.

⁹⁷ CSUKOVITS 2005. 91.

érhető a saját tapasztalatokon alapuló tudósítás igénye, minthogy ő emlékeiből és feljegyzéseiből dolgozott, s így valójában a mohácsi katasztrófa előtti Magyarországról ír – minthogy leginkább arról írhatott saját élményei alapján. Az 1530-as években – amikor művét írja – már tapasztalhatóak voltak a pusztulás nyomai, bár korántsem olyan mértékben, mint az Dernschwam esetében 1553-ban. Annak ellenére, hogy a fejleményekről levelezései révén értesülhetett, országleírásában azoknak semmilyen nyomát sem találjuk.

Ez is mutatja, hogy igazán elfogulatlanul és tényszerűen egy szerzőnek képzelenség írnia saját hazájáról. Ehhez egy pártatlan külföldi szem szükséges, melyet a kíváncsiság és az érdeklődés hajt, ám mégsem kötik a megbízói érdekei. Mindezek ellenére Oláh munkája esetében a magyar történeti földrajz igen jelentős és egyedülálló forrásával van dolgunk.

Összegzés

Befejezésképpen levonhatjuk tehát a következtetést, hogy a Magyarország iránt külföldön és belföldön egyaránt tapasztalható földrajzi érdeklődést valóban gyakorlati indokok hívták életre. Az általam vizsgált időszakban a földrajzi világkép kitérítésének hatása részben az államközi kapcsolatrendszer világmeretűvé válását hozta, másrészt viszont a már hagyományos, jól kiépített kapcsolatok megerősödtek. Magyarország esetében ez az ország behatódó vizsgálatával járt együtt, mely természetesen a földrajzi beszámolóiban is megtette hatását.

Tény, hogy a diplomáciában és a nemzetközi politikában az egyes államokat mindig is valamilyen közös érdek vagy cél fűzi össze. Ezek mentén bontakozik ki az egyes államok egymás iránti érdeklődése, s ezen érdekhálózaton az egyén sem maradhat kívül. Nincs tehát abszolút pártatlan írás, melyet csupán a tudományos nézőpont határozna meg. Minden szerző ugyanis része annak a kornak, amelybe beleszületett, s annak sajátos nézőpontjától, hatásaitól nem függetlenedhet.

Ám ezek a beszámolók – amellet, hogy jól felismerhető céllal íródtak – minden esetben egy idegen vagy kevéssé ismert világról adnak képet. A földrajzi témájú beszámolók feltárják a leírt ország lakosainak életkörülményeit, mely által közelebb kerülünk az ott élőkhez. Egymás megismerése pedig a nemzetek, népek, országok és egyáltalán az emberek közötti kapcsolatokat javítja. Ehhez pedig – mint ahogy azt már a XV–XVI. századi emberek is helyesen felismerték – az utazás kiváló lehetőséget nyújt.

Bár a korabeli Magyarország földrajzi szempontú leírása a mai magyar történetírásban sem számít teljesen feldolgozottnak, azt megállapíthatjuk, hogy a sok-sok országunkat leíró XV–XVI. századi utazót és tudóst sajátos célok

vezették, s csak kevés akadt köztük olyan, aki egyéni érdeklődésének kezdeményező erejével – pusztán emberi kíváncsiságtól hajtva – próbálta meg a hazánkról kialakított képet közvetíteni Nyugaton. A legtöbb külföldi magyarországi látogatását saját, vagy hazájának gazdasági és politikai érdekei vezérelték, de nem mentesek ez alól a hazai földrajzírók sem. E tanulmány azonban – sajátos nézőpontjából adódóan – csupán rövid ízelítőt volt képes nyújtani a középkor végén és az újkor elején kibontakozó nyugat-európai és hazai földrajzírás országunkra vonatkozó részeiből. A teljes kép megalkotásához mindenképpen a téma forrásainak teljes feldolgozottságára lenne szükség.

A Magyarországra vonatkozó földrajzi leírások vizsgálatánál az sem mellékes tényező, hogy segítségükkel megfogalmazható egy, a kortársak által Magyarországról kialakított vélemény, mely fontos szerephez jutott a köztudatban és – a nyugat-európai államok tekintetében – az ország megítélésében. Az így kapott közös nézőpontok, érdekeltségek a mai napig meghatározóak lehetnek a felek közti kapcsolatok elmélyítésében.

Annak ellenére, hogy a földrajz a XX. században – a közlekedés forradalmának következtében – soha nem látott gyorsasággal indult fejlődésnek, nem szabad azt hinnünk, hogy a földrajztudomány és az utazások során földrajzi ismeretek szerzése ma már nem kiemelkedő fontosságú feladat. Még mindig vannak új, nehezen elérhető helyek, melyeket csak a modern felfedező és utazók szorgos munkája kapcsolhat be az emberiség köztudatába. Éppen ez a folyamat játszódtott le a Kárpát-medencében a XV–XVI. században, amikor a megnövekedett érdeklődés következményeképp a nyugat-európai utazók ismerethatára Magyarország nyugati határáról a keletre helyeződött át, így emelve ki országunkat a korábbi „terra incognita” (ismeretlen terület) státusából.

A még fel nem fedezett, le nem írt területek mellett számos olyan térség is van, melyekről ugyan rendelkezünk beszámolókkal, de azok kis számából adódóan kevés nézőpontból kapunk képet az adott földrajzi egységről. Mint az előbbiekből láthattuk, a középkor és újkor határán lévő Magyarország esetében szerencsésnek mondhatjuk magunkat, mert bőven képviseltetik magukat a különféle nézőpontból író és különféle érdekek vagy érdeklődés által motivált szerzők, akiknek eltérő társadalmi-gazdasági helyzete, politikai célja benne foglaltatik beszámolóikban. Az új nézőpontokból adódóan ugyanis mindinkább árnyalódik a körülöttünk lévő földrajzi világról kialakított kép és ezáltal közelebb kerülhetünk az igazsághoz.

Ez a tanulmány éppen ezekből az utazási nézőpontokból próbált felvillantani egy-egy momentumot az újkor határán álló Magyarországra vonatkozóan, mindezt néhány konkrét példán keresztül is szemléltetve.

Irodalomjegyzék

- BARTONIEK 1926 *Mohács Magyarországa: Báró Burgio pápai követ jelentései.* Ford.: BARTONIEK Emma. Bp., 1926.
- BIRKÁS 1948 BIRKÁS Géza: *Francia utazók Magyarországon.* Szeged, 1948.
- BRODARICS BRODARICS István: *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról.* Bp., 2003.
- CSERNUS 1999 CSERNUS Sándor: *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század).* Bp., 1999.
- CSUKOVITS 2009 CSUKOVITS Enikő: *Források, műfajok, lehetőségek: a középkori Magyarország-kép elemei.* In: Korall 38. (2009). 5–29.
- CSUKOVITS 2005 CSUKOVITS Enikő, *Késő középkori leírások Erdély-képe.* Erdélyi Múzeum 67. (2005) 3–4.
- DERNSCHWAM DERNSCHWAM, Hans: *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló.* Közreadja: TARDY Lajos. Bp., 1984.
- DERNSCHWAM – PETHŐ 1963 HARASZTI Sándor – PETHŐ Tibor: *Útikalandok a régi Magyarországon.* Bp., 1963.
- HAVASNÉ–SOMOGYI 1973 *Magyar utazók, földrajzi felfedezők.* Szerk.: HAVASNÉ Bede Piroska–SOMOGYI Sándor. Bp., 1973.
- ISZLAI 2006 ISZLAI Sándor: *Az erdélyi emlékirók Erdélyről és a fejedelemségről.* Marosvásárhely, 2006.
- JÁSZAY 1990 JÁSZAY Magda: *Velence és Magyarország.* Bp., 1990.
- JÁSZAY 1996 JÁSZAY Magda: *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel.* Bp., 1996.
- JÁSZAY 2000 JÁSZAY Magda: *Párhuzamok és kereszteződések a magyar–olasz kapcsolatok történetéből.* Bp., 2000.
- KÁLDY-NAGY 1970 KÁLDY-NAGY Gyula: *Harács szedők és ráják.* Bp., 1970. (Török világ a XVI. századi Magyarországon)
- KARDOS 1951 KARDOS Tibor: *Velencei vonatkozású gazdaságtörténeti adatok a Jagelló-korból (1502–1518).* In: Századok, 85. (1951) 3–4.

- KOVÁCS 1988 KOVÁCS Sándor Iván: *A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében.* In: Uő: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi.* Bp., 1988.
- KOVÁCS–MONOK 1990 *Magyar utazási irodalom, 15–18. század.* Szerk.: KOVÁCS Sándor Iván–MONOK István. Bp., 1990.
- KULCSÁR 1969 KULCSÁR Péter: *A humanista földrajzírás kezdetei Magyarországon.* In: Földrajzi Közlemények 17. (1969). 302–303.
- KULCSÁR 1977 *A humanista történetírás elmélete.* Válogatta: KULCSÁR Péter. Bp., 1977.
- MENDÖL–PROBÁLD 1999 MENDÖL Tibor–PROBÁLD Ferenc: *A földrajztudomány az ókortól napjainkig.* Bp., 1999.
- NAGY 2009 NAGY Balázs: *A középkori magyar városok a külföldi utazók leírásaiban.* In: Korall 38. (2009). 79–90.
- OLÁH OLÁH Miklós: *Hungária. Athila.* Ford.: NÉMETH Béla. Bp., 2000.
- SZAKÁLY 1986 *Bernardo de Aldano magyarországi hadjárata.* Kiadja: SZAKÁLY Ferenc. Bp., 1986.
- SZAKÁLY 1998 SZAKÁLY Ferenc: *A magyar és dáciai Simplicissimusról – szélesebb művelődéstörténeti keretben.* In: SPEER, Daniel: *Magyar Simplicissimus.* Miskolc, 1998.
- SZAMOTA 1891 SZAMOTA István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten.* Bp., 1891.
- SZENDE 2004 SZENDE Katalin: *Parva cum laude: Humanisták a késő középkori magyar városokról.* In: ERDEI Gyöngyi–NAGY Balázs: *Változatok a történelemre: tanulmányok Székely György tiszteletére.* Bp., 2004. 269–275.
- TARDY 1979 TARDY Lajos: *Régi hírünk a világban.* Bp., 1979.
- TARDY 1982 TARDY Lajos: *Régi feljegyzések Magyarországról.* Bp., 1982.
- WENZEL 1871 WENZEL Gusztáv: *Marino Sanuto Magyarországról 1496–1501-ben.* In: Századok, 5. (1871) 1. 1–11.
- WERTHEIMER 1875 WERTHEIMER Ede: *Magyarország állapota a XVI. és XVII. században, a velencei követ-jelentések nyomán.* Századok, 9. (1875) 10. 659–666.

Interest and practical benefit of some geographical accounts concerning the 15-16th century Hungary

This paper deals with the genres of geographical accounts such as travelogues, diplomatic reports and cosmographies and their historical context. By examining some examples of both inland and foreign sources we may see not just the typical characteristics of Hungary but the particular point of view of the authors and the growing number of realistic reports as well. It is also quite interesting to analyse the authors attitude towards the land they described. By the end of the examined era, Hungary had not already been terra incognita of Europe and the reason of this was the multiplication of geographical and political reports of the country owing to the factors of the Ottoman expansion on the one hand and the abundance of natural resources of Hungary on the other.

Kovácsik Antal

Közeleti és oktatáspolitikai kérdések egy dualizmuskori tanügyi lap, az Állami Népoktatás hasábjain

Bevezetés

„Nagyon szeretem, ha a tanítók bizonyos mérvben a politikával is foglalkoznak; de mennél többet tanácskozik a tanító, annál kevesebbet tanul és tanít” – ezekkel a szavakkal indokolta meg Trefort Ágoston oktatási miniszter egyik 1879-es parlamenti felszólalásában, hogy miért nem támogatja a Tanítóegyesületek Országos Szövetségének megalakítását.¹ A kijelentés érzékletesen világít rá arra a tényre, hogy a polgárosodó Magyarország tanítóegyesületeinek érdeklődése nemcsak a szorosan vett pedagógiai-didaktikai, hanem egyes közeleti, oktatáspolitikai problémákra is kiterjedhetett. Ez utóbbiak igen sokfélék lehetnek; jelen munkámban azokat tekintem át közülük, amelyek a tanítóságnak az Állami Népoktatás című tanügyi lap (1907–1911) által megjelenített csoportját foglalkoztatták. Kutatásom során elsősorban a tartalomelemzés módszerét használtam, esetenként más eljárásokkal is kombinálva. Ezzel párhuzamosan levéltári kutatásokat is végeztem, és az Állami Népoktatás mellett megnéztem három másik korabeli lap egyes, a téma szempontjából érdekes számait. A vizsgálat eredményeinek bemutatásával párhuzamosan egyúttal szeretnék néhány észrevételt tenni a korabeli pedagógusmozgalmakkal, elsősorban a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesületével kapcsolatban is, alátámasztva és esetenként árnyalva a szakirodalom vonatkozó megállapításait.

A négy évig fennálló Állami Népoktatást különösen érdekesnek tartom abból a szempontból, hogy egyszerre tekinthető országos és regionális lapnak. Országos, mert előbb az Inasiskolai Tanítók Országos Egyesülete szervező bizottságának, majd a 2. évfolyamtól kezdve az Iparostanonciskolai Tanítók Országos Egyesületének hivatalos közlönye volt. A cikkírók Nagybiccsétől

¹ Idézi FELKAI 1983. 189.